

Орест Зілинський

ФОЛЬКЛОР ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В СВІТЛІ ТОГОЧАСНИХ ПОЛЬСЬКИХ ДЖЕРЕЛ*

Період всенародного повстання проти польської шляхти в половині XVII ст. є в історії українського фольклору важливою межею. Народна пам'ять забула переважну більшість історичних подій, що попереджували цей час; зате бурхливе пробудження національної свідомості, яке викликав цей найбільший визвольний зрив, не зникло з пам'яті наступних поколінь. В той час, коли усяка історична пісня, яку відносять за змістом до більш раннього періоду козаччини, мусить пройти ще перевірку, оскільки Хмельниччина залишила нам кілька безсумнівно автентичних пісенних творів, що поширилися по всій Україні й не втратили своєї популярності. Також у репертуарі кобзарів минулого століття збереглося декілька дум, які дуже конкретно, хоч з домішкою народної фантазії, розповідають про події визвольної війни.

Але було б помилкою думати, що дослідження цих пам'яток набагато легші тому, що в їхньому тексті можна знайти пряму пов'язаність з історичними подіями. Відомо, які клопоти мала українська наука з думами про Хмельниччину що ніби найбезпосередніше, конкретніше, ніж інші думи, відбивають історичну дійсність свого часу. Дослідників бентежила їхня напівкнижна форма, що відрізняла їх від інших дум. Виникало питання, ким були творці тих дум і чи створювано їх безпосередньо по слідах подій, чи, може, як думав І. Франко, це була пізніша історична ремінісценція, пов'язана з впливом козацьких літописів, з дальшим зростанням історичної свідомості в умовах Руїни й лівобережної Гетьманщини. Зовсім переконливу відповідь на ці питання дати було важко, бо оцим думам бракувало історичної документації, прямих свідчень про те, коли вони існували й як могли виникати. Найконкретнішим доказом тогочасної популярності дум та історичних пісень на актуальні теми були записи Думи про козака Нетягу й Пісні про князя Корецького з кінця XVII ст., а також майже одночасна згадка польського письменника А. Корчинського про те, що герой його поеми «*Złocista przyjaźnią zdrada*» залюбки грав «запорозькі думи», «*O Sulime, Neczaju, o szachowym mostu*». Але ж ці свідчення ділить від виникнення більшості названих пісень, дум принаймні півстоліття!

Ранні дослідники вклали дуже багато зусиль у розшуки архівних матеріалів зі старої української літератури й фольклору. Завдяки таким невтомним шукачам, як В. Перетц, М. Возняк та інші, зібрано великий фонд історичних свідчень, що й досі становлять головну документальну основу наших знань про давню українську поезію. В останні десятиліття ці пошуки, на жаль, майже припинилися. До того ж остання війна безповоротно знищила деякі недосліджені матеріали. Але

* Подається за часописом «Наша культура», 1973 р., № 9, с. 4-6

можливості нових істотних архівних відкриттів ще не вичерпані. Доказом цього може служити матеріал, який пощастило мені знайти в архівах Кракова.

В рукописному відділі бібліотеки Польської Академії наук зберігається під № 1275 «Kronika gumowana wypadków w Polsce 1648–1672». Це великого розміру розповідь сучасника, в багатьох випадках безпосереднього очевидця, про події козацько-польських і польсько-шведських війн, що так глибоко схвилювали свідомість польською суспільства. З художнього погляду цей твір, складений важкуватим, хоч старанно римованим віршем, ніякої вартості не представляє, але має значення для історика культури педантська дріб'язковість авторів у змальовуванні побутових ситуацій. В описі приготувань до битви під Берестечком (на ст. 29) читаємо:

Kozacy tesz odezwali się w bembny tromby y surmy
Zawiodszy bratia mołodcy Zahaydacznego dumy
z armaty tesz echo swiie wielkie wydawać poczeli
a z piszczalow samopalow tioch tioch dzoch zabrzmieli.

«Silva rerum» у краківській бібліотеці Чарториських (рукопис № 1656) містить інший твір з тих же часів: «Expeditio JWJMP Stanislawa na Podhajcach Potockiego hetmana wielkiego koronnego... przeciwko Szeremetowi hetmanowi moskiewskiemu, która się odprawiła pod Czudnowem, Anno 1660». На 772 с. конволюти віршописець розповідає про дії польського емісара в козацькому таборі, спрямовані на відірвання козаків під проводом Юрія Хмельницького від царського воеводи Б. Шереметева й нового поєднання з поляками:

Na każdy dzień em wode kwartową sklenicą
Piiał miasto gorzałki, bym był piianicą
U nich miany, a przytym kupowałem siła
Trunków, a ztąd kozakom compania miła
Była ze mną, y kobza tesz nie proznowała
Chmielnickiego zmarłego dume przygrawała.

Ці дві принагідні згадки про козацькі «думи» цінні тим, що обидві вони автентичні й порівняно точно датовані часом до шістдесятих років XVII ст., бо ж обидва твори, переповнені масою конкретних даних, мусили виникати по свіжих слідах подій. Важко з певністю сказати, які то «думи Сагайдачного» могли співати козаки, обложені під Берестечком. Можливо, що це була невмируща пісня «Ой на горі там женці жнуть», визнана польським спостерігачем за «думу», а може, й справжня, не збережена до наших часів дума (хоч цьому заперечує хорове виконання й обстановка співу). Непомірно важливіший другий випадок. Дума «покійного Хмельницького» найприродніше ідентифікується як дума про смерть Богдана, яку збирачі минулого століття встигли записати ледве у двох досить різних варіантах. Можливість такої ідентифікації підтверджує ситуація, в якій виконувався цей твір.

Чуднівська баталія 1660 р., в якій польські війська розбили армію російського полководця Б. Шереметева, є однією з вузлових подій у трагічній історії України після смерті Б. Хмельницького. Його син Юрій, обраний гетьманом після І. Виговського, повернувся в жовтні 1659 р. під московську протекцію. Б. Шереметев, попавши під час рейду на Правобережжі в польське оточення, мав підставу покладатися на попередньо домовлену допомогу сорокатисячної козацької армії, що під проводом Ю. Хмельницького йшла на з'єднання з ним. Але тут настало ускладнення, викликане зміною орієнтації частини правобережної старшини й нерішучістю самого Ю. Хмельницького: дізнавшись про важке становище російської армії й воєнну перевагу поляків, Ю. Хмельницький почав зволікати з прибуттям під Чуднів. Врешті між козаками й польськими полководцями почалися переговори, що протягом десяти днів (8–17 жовтня) призвели до нового переходу Ю. Хмельницького на польський бік. Після цього і восьмитисячний відділ козаків під проводом полковника Цицюри, що перебував у таборі Шереметева, залишив його з дуже великими втратами.

Яке значення могло мати виконання думи про смерть Б. Хмельницького напередодні цих подій?

В записках ХІХ ст. дума розповідає про те, як великий гетьман, передчуваючи близьку смерть, пропонує старшинській раді вибір свого наступника з-поміж найближчих співробітників з І. Луговським (Виговським) на чолі. Рада відпрошується від цих кандидатів і вперто просить мати гетьманом дванадцятирічного Юрася Хмельниченка. Тут дві версії думи розходяться: одна кінчається вісткою про повалення Юрася («А як не стали старої голови Хмельницького зачувати, не стали і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитати») та іронізує над ним; друга, цертелєвська, розповівши про смерть Б. Хмельницького, кінчається ніби додатково причепленим повідомленням такого змісту:

То не багато Луговський гетьмановав,
Повтора года булаву держав.
Скоро сотники, полковники прибували,
Юруся Хмельниченка гетьманом поставляли.
«Дай же боже! — козаки промовляли —
За гетьмана молодого
Жити, як за старого,
Хліба-солі его вживати,
Городи турецькі пльондровати,
Слави-лицарства козацькому війську доставати!»

Немає сумніву, що процитоване закінчення думи, яке ідеалізує молодого гетьмана як природного батькового спадкоємця, покликаного повернути козаччині її попередній розквіт, виникло в час, коли різні козацькі кола ще вірили в цю його роль, тобто найпізніше до 1661 р. Ю. Хмельницького вибрано гетьманом вдруге після повалення І. Виговського в жовтні 1659 р., на рік до Чуднівської кампанії. Цей рік був апогеєм його політичного значення: від нього, осяяного німбом свого

походження, чекали конструктивного посередництва між роз'єднаними козацькими партіями. Але скоро після Чуднова його зірка погасла; вже в 1662 р. він просився звільнити його від гетьманства. Його ж останнє, також непопулярне повернення до влади під турецьким протекторатом (1377–1681) мусило б відбитися в тексті додатковими повідомленнями. Треба отже вважати ймовірним, що дума про смерть Б. Хмельницького з таким закінченням існувала вже в час Чуднівської кампанії, і що саме про неї повідомляє польський емісар у козацькому таборі, як про свідомо обраний засіб політичної агітації. В час, коли ціле козацьке військо, роз'єдане в поглядах, до кого приєднатися, чекало на рішення Ю. Хмельницького, виконування думи, що розповідала про одностороннє обрання Юрія й надії, які покладалися на нього, зміцнювало його авторитет й нейтралізувало впливи противників його нової політичної орієнтації. Висновок: уперше в історії дослідження козацьких дум натрапляємо на свіжий слід виникнення й суспільної ролі такого твору й одержуємо доказ, що думи створювалися по свіжих слідах подій і грали важливу політично-агітаційну роль.

У польській літературі того часу існує ще одна, менш виразна згадка про думи з часів Хмельниччини. У творі А. М. Фредра «Zwierzyniec jednorogów» (1668, к. 27) читаємо:

Noci дума korsuńska Lachy wspominając,
jak się długo bronili.

Відомо, що козацька дума про битву під Корсунем у текстах XIX ст. має інший, сатиричний характер і згадує тільки дуже коротко про хід самої битви. Але є в цій думі інший важливий мотив, який врізався настільки сильно з свідомість польських учасників боротьби на Україні, що інше сучасне польське джерело дуже широко парафразувало його. Йдеться про відому алегорію боротьби козаків з поляками як спільного варення пива. Ось як представляє цю поетичну ідею дума в записі з половини минулого століття:

Ой обозветця пан Хмельницький,
Отаман-батько чигиринський:
«Гей, друзі-молодці,
Браття козаки запоріжці!
Добре дбайте, барзо гадай де,
Із ляхами пиво варити зачинайте.
Лядський солод, козацька вода,
Лядські дрова, козацькі труда.»
Оті з того пива
Зробили козаки з ляхами превеликеє диво.
Під городом Корсунем вони станом стали,
Під Стебленом вони солод замочили.
Ще й пива не зварили,
А вже козаки Хмельницького з ляхами барзо посварили.

Ця сама алегорія, інспірована очевидно прізвищем Хмельницький, по-народному — Хміль, ще вужче відбита в сучасному книжному вірші про Жовтоводську битву:

Висипався Хміль із міха
 І наробив ляхам лиха,
 Показав їм розуму,
 Вивернув дідьчу думу.
 До Жовтої водиці
 Наклав їм дуже хмельниці.
 Не могли на ногах стояти,
 Воліли утікати.
 (Антонович – Драгоманов, Исторические песни, II, 135).

Але найширше репродукує її з прямим покликанням на «козацьку пісню» як джерело невідомий польський автор «Kroniki rytmowanej wypadków w Polsce 1648–1672», к. 3) в розповіді про вигаданого полковника Неминикорчму:

Prawdziwy to był pułkownik Nemynykorczma Chmiela
 bo winników browarników słodowników w pułku zwiela
 i stąd sami kozacy w swej Ukrainie pieść złożyli
 jakie by piwo najtęższe zwarzyli już radzili.
 Jak go kozactwo z Lachy na włości wzięli się zsyповаć,
 na słody w Żułtych Wodach zamoczywszy gotować
 do warzenia piwa pod Korsuniem, jakoż zavarzyli
 a Chmielem zachmielewszy pod Pilawce na cześć sprosili,
 które tak wzięło grać szumić a coraz piąć się do góry,
 z tak gorzkim zadaniem ledwie drugi nie wyskoczył z skóry.

Бачимо, що сучасний польський вірш докладніше ніж двохсотрічна усна традиція дум передає складну конструкцію добової політичної алегорії.

У двох вступних рядках цього тексту уважний читач помітить ще одне зіткнення з козацькими думами:

На славной Україні, в городі Корсуні,
 Там жив корсунський полковник пан Филон.
 Як став в охотное войсько виряджати,
 Став охотника викликати.
 Крикнет, покрикнет на винники, на browарники,
 На п'яниці, на костерники:
 «Которому не хочеться по винницях горілок курити,
 Которому не хочеться по browарах пиво варити,
 Которому не хочеться в кості іграти,
 Дурно гуляти,

Діте ви зо мною, корсунським полковником,
в охотное войско гуляти».
(Дума про Івана Коновченка, текст зі збірника Цертелева)

В недостатньо досліджених польських джерелах з часів повстання Б. Хмельницького зберігається ще багато цінних свідчень історії тогочасної української культури. В тій же «Римованій хроніці» знаходимо трохи нижче автентичне політичне прислів'я того часу: «Chmiel na siem lit zapaliw swit», що походить, очевидно, десь з 1635 року, коли після успіхів шведської інтервенції могло здаватися, що війна з Польщею догасне. Це прислів'я посередньо датує і час виникнення цієї частини польського рукопису.

Цінні інформації приносять тогочасні польські джерела і до питання про первісних творців і виконавців козацьких дум. В історії дослідження дум появлявся, наприклад, погляд, що козацькі кобзарі були членами полкової музики. Польські тогочасні джерела, що не раз згадують про козацьку й польську воєнну музику, категорично заперечують це, згадуючи в цій ролі тільки «tromby, surmy, piszczyki, bembny», в інших випадках «krzykliwe szyposze, szałamaje» (рукопис бібліотеки ПАН № 1275, к. 29, 31 в, 36 в), а як чисто народні інструменти — дуди (приписувані отаманові Б. Сіркові), skrzypice, serby (сербські гуслі; там же, к. 77 в, 85 в). В помешканні самого Б. Хмельницького «bębny, trąby ozywały się hetmańskie» (Рукопис бібліотеки Чарториських № 965, с. 136). Кобза була, очевидно, інструментом більш камерального призначення, на ній грали в хвилини відпочинку від воєнних справ, хоч кобзарі — виконавці дум, перебували, як бачимо, прямо в воєнних таборах й у вирішальні хвилини напевно брали в руки зброю. Один польський автор дає кобзу в руки навіть найближчому співробітникові Б. Хмельницького Максимові Кривоносові (Рукопис бібліотеки Чарториських № 377, с. 735).

І нарешті: сучасні польські вірші про Хмельниччину, авторами яких були здебільшого шляхтичі, вигнані з України, найкраще показують, чому неможливою була згода між польською державою й козаками. З висловлювань шляхетських віршописців тхне ненавистю й погордою до козацького «хлопства», що відважилося збунтуватися проти своїх природних панів. Ось як бачив козацький побут перед повстанням один з таких авторів:

Znałem ja tych kozaków gdy dziegeć wozili,
Swiecą łojową kaszę w kocielku maścili.
Równą ciągnąc polubę z koniem do Lublina,
Brnął w Kurpich po kolana choć tarkocze glina,
Stamtąd do Kazimierza, a śmiejm rzec jak żywo
W jego gardzieli polskie nie powstało piwo.
Na polu spać pod łubem, bo do izby snadnie
nie chcą puścić Rusina, że prędko ukradnie.
Rusin jest od ruszania, kozak od kosmatej
koczomakiem rzeczony do kozy parchaty.
Dawna była przypowieść, już póki świat światem

Nie miał nigdy być Polakowi bratem.

.....
 ... wodzili i owoc kozacy,
 Sam to ubior wyświadsza, niech każdy obaczy:
 Kuczma, postoly, gunia, siekiera za pasem,
 Ograją radzi w karty, ba i odrą czasem.
 Przypatrzysz się, jak oni Mormułę wyćwiczą,
 W surmy i szałamaje po jarmarkach grają,
 A pieniążki gromadzą od Lachów, gdzie staną.
 Są insi, serendikę co grają przed bramą,
 Wożą pszona, maldrzyki i połcie do Lwowa,
 Bywają w Jarosławiu, stamtąd do Krakowa
 Jadą jeden za drugim, aż jest mijać groza,
 Bo z początku pół mile drugi koniec woza,
 A my, będąc szlachta i ze krwie Lechowy

.....
 Dopusćmy się pastwić.

(Рукопис Музею Чарториських № 377, с. 736)

Відокремлені сліди пам'яті про ранню козацьку історію pojawiaються і в значно пізніших польських джерелах. Поет кінця XVII ст. Адам Корчинський, що походив із Самбірщини, малює з своїй іронічній побутовій поемі «Złocista przyjaźnią zdrada» молодого шляхтича, що намагається здобути прихильність жінки-чужинки піснями на козацькі теми:

Bo więc podczas siedzący w oknie roomacku
 Gdy złotoblasku Tytan zagaś, po kozacku
 Grał zaporoskie dumy, ich żałobne trele
 Wywodząc o w jennym ekspedycji dziele,
 O Sulimie, Naczaju, o szachnowym mostu –
 Niesłychane we Włoszech, mutety po prostu!
 («Пункт» II твору, вірші 337–872)

Ніхто не звернув досі увагу на те, що ця лаконічна вістка має свій відповідник не тільки в загальновідомій пісні про смерть Нечая, але й в іншій пісні, вписаній майже в той же час у пісенник єзуїта Домініка Рудницького, що його відкрив і опублікував В. Перетц. Ось текст цієї пісні в автентичному польському записі:

Oy wszach (?) nowoho mostu
 dali kozakom chłostu
 Oy biednasz to nasza hołowenko:
 niemasz komu poradity.
 Oy w nedelu rano
 naszych sotnikow pobrano,

Oy biednasz etc.
 Oy ponedylok rano
 naszoho Solima ztinano,
 Oy biednasz etc.
 Oy we wtorek rano
 naszoho Pawluka zimano,
 oy biednasz etc.
 Ledwo przyszli krobownicy (może: krolownicy?)
 niestalo nas y połowicy,
 Oy biednasz etc.
 Piat tysiacy zostalo,
 da y hetych duzo malo.
 Oy biednasz, biednasz dola kozackaia:
 Sieczec nas ruka lackaia.
 Oy biednasz etc.

В. Перетц не розумів першого рядка пісні. Читається він дуже просто: **Ой у Шахнового мосту**. Йдеться про відомий під цією назвою міст на р. Росі, перед яким, за с. Кумейками, відбулася 16 грудня 1637 р. нещаслива для козацьких повстанців битва з польським військом. Незважаючи на значну чисельну перевагу (10 тисяч озброєних і 8 гармат проти 6 тисяч з шести гарматами) козаки програли цю битву через погане озброєння й непродуману тактику, втративши на полі бою до п'яти тисяч убитих і поранених. Цю подію, яка вважалася, очевидно, дуже трагічною в наслідках для здійснення козацьких аспірацій, пісня показує, групуючи в трьох епічних «днях» три віддалені від себе часово факти: «побрання» сотників, страчення провідника попереднього повстання Івана Сулими і охоплення Павла Бута, званого Павлюкою, у містечку Боровиці. Дальший зміст пісні відбиває наслідки програної битви: козаки справді втратили в ній більшість своєї армії. Згадка про «побраних сотників» натякає, можливо, на попереднє ув'язнення частини реєстрової старшини повстанцями; в такому випадку пісня відбивала б дуже вірно непевні й роздвоєні настрої серед тодішнього реєстрового козацтва, яке ще не мало відваги виступити рішуче проти польської влади й хиталося між лояльністю й повстанськими апетитами. Як би не було, а перетривання такої пісні, пов'язаної без сумніву з повстаннями тридцятих років, через бурхливі події наступного півстоліття документує її велику популярність в козацькому середовищі, для якого вона була, очевидно, своєрідним маніфестом козацької недолі. Не треба забувати, що в подіях, які вона змальовує, брав пряму й дуже активну участь пізніший творець козацької держави Богдан Хмельницький. При своїй великій простоті ця чудом збережена пісня має значно більшу історичну вагу, ніж безсумнівно неавтентична пісня «Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька Остряницю», записана 1928 р. від кобзаря з Харківщини, де все аж надто добре погоджується з історичною дійсністю з-перед трьох сотень років. Порівняння цих двох пісенних явищ ще раз нагадає нам потребу звернутись для вірного пізнання розвитку нашої культури глибше до джерел – ad fontes.